

Гомілко О.Є.

Соматичні проєкції культурних та соціальних форм.

Кожна визначна цивілізація чи культура створює власну, відповідну їй людину. Відтак кожний культурний світ отримує власний антропологічний корелят. В своєму бутті людина є культуроперемінною величиною. Ця величина, або відповідний людський тип, охоплює всі виміри людського буття: світоглядні настанови, картину світу, норми поведінки, організацію волі, динаміку чуттєвості тощо. Власне, виокремлення головних вимірів буття, в яких здійснюється створення феномену людини культури, дало б у підсумку систему культурної категоризації людського буття. Вирішення цього завдання не належить до складу нашої теми, тому ми лише зауважили принагідно його теоретичну значущість. Можна бути певним, що, яка б система культурної категоризації людини не була створена, в ній неодмінно посяде своє місце людська тілесність.

Визнання універсального значення тіла в онтології людини стало світоглядною основою для філософської антропології. Філософська антропологія означає метафізичну позицію, котра виникає на ґрунті визнання тілесності людини, тобто констатації її як конкретної живої істоти. Причому наявність тіла виступає тут не як емпірична риса людини, а як універсальна умова можливості її існування. Проведемо аналогію з мисленням: всі акти мислення супроводжує рефлексивний акт "я мислю", тобто в кожному русі думки не лише встановлюється певний сенс, а й здійснюється самоконстатація мислячого. Так само будь-які події чи колізії буття людини супроводжуються подією самовіднесення: "я є ось ця істота" (або "я втілений тут" – "втілений" означає "маю тіло" тут). Саме наявність у мене тіла залучає мене у ситуацію буття і робить безпосередньо включеним у неї.

Тіло як відображення людського буття. Людська тілесність відображує світ, в якому існує людина. Завдяки своєму тілу людина поміщена у світ, і саме тому тіло переймає на себе конфігурацію буття. Все, що оточує людину і з чим вона має справу, накладає відбиток на її тілесність. Податливість є природньою властивістю плоті. Глина, з якої за біблійною оповіддю зробив людину Творець, складає вельми містку метафору. Образно кажучи, світ довкілля та існування в ньому дійсно виліплюють людину, надаючи їй найпридатнішої для оточення форми.

Так само, як археологи за стародавніми речами та їх уламками відтворюють минулий історичний світ, так само культурна антропологія має можливість шляхом декодування тілесності "людини культури" реконструювати структуру, спрямування і особливості культурно визначеного буття. Людська тілесність складає своєрідний мікрокосм, який знаходиться в універсальній відповідності до макрокосму людського буття і оточуючого світу. Ті чи інші елементи та особливості тілесності детерміновані становищем людини,

специфікою її занять, спрямованими до неї соціальними вимогами тощо. Тобто тілесні риси і властивості можуть бути розглянуті як проекції культурних та соціальних форм людського буття.

Виголошена у такому загальному вигляді, дана теза складає, можна сказати, загальне місце сучасної філософії культури. Проблема виникає, як тільки ми пробуємо надати загальній настанові дієвості практичного дослідницького інструментарія. Зразу виникають питання: яким чином відображаються соціальні та культурні форми у людській тілесності? в якому зв'язку з структурою культурної реальності знаходяться трансформації тіла? чи тіло переймає на себе лише відображення людського життя, чи шляхом тілесних трансформацій конституюється властивий культурі спосіб буття? Через з'ясування цих питань розкривається зв'язок між тілесністю і культурним буттям людини.

Тіло для справи. Коли мова йде про проекції культурних та соціальних форм на людську тілесність, то це означає не лише пасивне перетворення тіла під впливом певного способу життя. Співвідношення тут скоріше зворотнє: у культурі не існує певної, культурно усталеної і розвинутої практики, котра могла б існувати без відповідного їй людського тіла. Між певною культурною практикою і тілом людини, котра в неї залучена та нею займається, існує чіткий та усталений зв'язок. Придатне-для-цієї-справи тіло складає *культурну* умову можливості існування і відтворення самої справи. Тому одним з надбань розвинутої культури стає вироблення спеціальних культурних механізмів для формування тіл, придатних найліпшим чином для головних практик, властивих даній культурі.

Зрозуміло, що відмінні види діяльності чи культурні позиції, потребують різних, часто протилежних тілесних якостей. Вимоги до тіла античного гопліта (важкоозброєний піхотинець у стародавній Греції) сутнісно інші, аніж до тіла клерка сучасного офісу; тіло індійця-мисливця за пухнастим звірем так відрізняється від тілесності товкача шахтних вагонеток минулого сторіччя, немов би вони належать до різних видів живих істот. Причому кожного разу мова йде не про ту чи іншу окрему тілесну рису, як от м'язи мускулів, фізична витривалість, зоркість очей тощо. Спосіб життя акцентує і формує не окрему тілесну властивість. Ним створюється тіло як особлива цілісність, в ансамблі котрої тільки й може спрацювати найважливіша для діяльності тілесна якість. Часто розвиток однієї тілесної здатності відбувається за рахунок пригнічення та деградації інших. Тому для того, щоб схарактеризувати тілесний відповідник певної культурної практики, слід вказати не лише на специфіковану нею рису тілесності, а описати створюване нею тіло в цілому.

Поняття флеш-іміджу. Для того, щоб зафіксувати тілесний відповідник (проекцію) окремій культурній практиці, використовуємо поняття флеш-іміджу. Воно походить від англійських слів "флеш" – "тіло" та "імідж" – "образ", тобто буквально означає: "образ тіла". "Образ" означає тут, звичайно, не уявлення про

тіло, а конкретну цілісність тих якостей та вправностей, котрі набуває людське тіло у відповідності до тієї чи іншої культурної практики.

Під флеш-іміджем розуміється репрезентація тілесністю культурних та екзистенційних значень, котрі у своєму зв'язку утворюють і транслюють певний образ людини. Цей, тілесно відтворюваний і маніфестований флеш-іміджем образ, має не лише комунікаційну природу. Він не тільки представляє одну людину іншій чи транслює усталений культурний зразок. Не менш вагома його регулятивна функція. Флеш-імідж *підтримує* людську особистість у певних функціональних координатах буття, робить її тілесно готовою для певного способу життя, придатною для обраної нею справи і здатною виконувати її. Він визначає та фіксує тіло у відповідності до комплексу тих функцій, котрі потрібно виконувати людині, залученій до певної культурної практики. Відтак, наприклад, щодо античної культури можна казати про флеш-імідж воїна, ремісника, селянина, гетери, атлета, рудокопа тощо. Флеш-імідж не можна зводити до простої статуарності. Розвиненість м'язів має інколи менш суттєве значення, ніж якість шкіри, а динаміка тілесних рухів – поз, жестів та міміки – важить значно більше, ніж зріст чи повнота.

Структура флеш-іміджу. Головними тілесними репрезентаціями культурної реальності, які водночас складають основні композиційні елементи флеш-іміджу є:

- вираз обличчя і його мімічне розмаїття (культурні маски обличчя);
- форма тіла, або зовнішній вигляд, зовнішність. У загальній категоріальній структурі тілесності цьому елементу флеш-іміджу відповідає *поверхня* (тіла);
- рухи тіла, серед яких найбільшу вагу мають усталено-значущі рухи, або *жести*, котрими маніфестується стан, прагнення та уподобання людини;
- тілесний стан, котрий у своїй цілокупності і органічній єдності постає як *вітальний тонус*, а у конкретності складових як *тілесні переживання*, безпосередні людські відчуття. Причому слід взяти до уваги, що тілесний стан – це, власне, не стан самого тіла, тобто не суто органічний, соматичний феномен. Це *тіло як стан людини*: тілесність, котра виступає як *безпосередня* дійсність людського життя.

Прагматична та символізуюча функції тілесності. Тілесність виконує дві досить різні функції: прагматичну і символічну. Перша відображає значення людського тіла та його якостей для процесу виконання тієї чи тієї справи. У прагматичному вимірі тілесність становить один з чинників ситуації дії, котра передбачається чи то працею ремісника, чи то призначенням воїна, чи то відповідальністю чоловіка. Але будь-яка справа не лише здійснюється. Вона займає своє особливе місце у ієрархії культурних цінностей. Тобто справа несе на собі певну культурну значущість, яку теж маніфестує тілесність. В цій своїй дії тіло виконує символізуючу функцію, тобто стає одним з компонентів маніфестації культурного значення справи, котрою займається людина.

Особливий шар символізацій складають тілесні маніфестації *здатності людини до справи*. Людина набуває певної зовнішності та тону, входить у відповідний флеш-імідж, щоб стати здатною до справи: впевнити себе, що вона може її виконувати та переконати своїм виглядом у цьому інших.

Культура як продукт тілесних вимог. Не лише різні види діяльності формують автентичну для них людську тілесність. Не менш важливим і культурно впливовим є зворотній зв'язок, коли різноманітні культурні формоутворення постають як маніфестації людської діяльності, обумовлені певними соматичними чинниками чи вітальними потягами. Нас цікавить тіло як *учасник культури*, а не лише як її відбиток чи епіфеномен. Онтологічна значущість тілесності полягає якраз в тому, що людська плоть (у сукупності соматичних, вітальних, психічних потреб та якостей людини) складає *активний початок* культури, один із її головних дієвих чинників, через спрацювання котрого не природа, як щось зовнішнє, вдирається у світ культури, а *конститується сама культурна реальність*. Тілесність людини – не суто органічна, природна *передумова* її, а власне визначення людини, невід'ємне від її сутності і як таке складаюче суто *культурний (антропологічний) феномен*.

Власне, вся дійсність людського світу, і передусім речове середовище, створюване людиною, розбудовується начебто навколо людського тіла – його потреб, вад, можливостей, потягів. Весь світ речей можна декодувати через слабкості, вимоги чи примхи людської тілесності. Не випадковим і вельми влучним є іменування цивілізації "неорганічним тілом" людини, котре немов би продовжує та посилює органічне людське, живу тілесність, компенсуючи її вади та слабкості.

Так, загальним місцем стало розуміння знарядь праці як компенсацій тілесних слабкостей людини, котра не має спеціалізованих органів для того, приміром, щоб копати землю, здобуваючи коріння. Так само в неї відсутні міцні пазури чи кігті, котрими людина здатна боронитися чи полювати здобич. Вона не має переваги ані у швидкості, ані у гостроті зору чи нюху. Всі ці тілесні недоліки компенсуються знаряддями праці чи полювання, котрі виготовляються людиною від початку її буття. Вже первісна копалка та кременевий ніж дозволяють заглиблюватися навіть у кам'яний ґрунт, палиця чи навіть кам'яна сокира замінюють пазури, глибока яма-засідка робить безпорадною здобичню найсильніших тварин, а стріла з тугого лука наздоганяє найшвидшого бігуна.

Інші культурні речі, як от одяг, житло, посуд і приготування їжі, взуття тощо є також неорганічним продовженням людського тіла. Їх форми та еволюцію не можна зрозуміти без врахування особливостей людської тілесності. Відтак велетенський і майже неосяжний у своєму розмаїтті світ речей отримує у тілесності загальний знаменник, котрий пояснює структуру і конфігурацію речового середовища.

Здобуття людиною тіла. Тіло не належить людині від її початку. Від початку існування людина має організм, і вона народжується як певний організм, з яким безпосередньо тотожна. В людському організмі лише криється можливість виникнення людського тіла. Для цього цілком природна органіка повинна перетворитися на власне людську плоть, набути відповідного людському буттю вітального тону та увійти у автентичний своєму становищу серед людей флеш-імідж. Індивід *отримує* власне тіло, входить у нього, так само як він входить у свідомість та досягає осудності волі. Це перетворення організму на людське тіло складає одну з головних проблематизацій людського буття і окреслює сенс феномену тілесності.

Причому на це перетворення не можна дивитися як на цілком стихійний процес, коли спонтанно діючі сили культури формують людське тіло, надаючи йому необхідного вигляду та якостей. Вхідження у власне тіло – один з головних виявів людської життєвої активності, важливий акт самовизначення та ствердження особистості. Індивід не лише *отримує* тіло для свого буття у культурі, він власними зусиллями *здобуває* його.

Найбільш наочний вигляд цей процес має у первісні часи, коли зв'язок людини з її тілесністю є, по-перше, досить наочним і не опосередкований безліччю культурних диспозицій та значень, а по-друге, коли самі тілесні якості людини ще безпосередньо тотожні її суспільним якостям, як от вправність мисливця, зіркість його очей та сила руки, які забезпечують йому відповідний соціальний статус. Досягнута первісною людиною тілесність часто стає її головною ознакою і фіксується в імені. "Велика Нога", "Соколине Око", "Чутливе Вуха" повсякчас зустрічаються серед індіанських імен. Але вони слугують прикметами не лише творів про часи освоєння Нового світу європейцями. Той самий тип імен ми бачимо ще на початку цивілізації у стародавньому Єгипті. Фараони першої династії мають вельми показові іменування: Хор-Висока Рука, Хор-Цілісний Серцем, Хор-Дружній Черевом тощо.

Проблему здобуття людиною бажаного тіла і орієнтацію на відповідну тілесність позначимо як *соматичну інтенцію людського самовизначення*. Ця інтенція складає одну з важливих конститuent інтенціональності культурного буття взагалі. Без проблематизації власної тілесності, без переживання її стану та без цілеспрямованих зусиль на її формування та здобуття не існує культури взагалі. Причому тілесність присутня у культурному полі і як певний культурний взірць, один із нормативів людяності взагалі, і як важливий чинник особистісної ідентифікації та життєвого самовизначення особи.

Головні культурні сенси тілесності. Загалом можна визначити, що людське тіло як учасник культури має *п'ять головних сенсів*. По-перше, воно виступає як особлива буттєва царина, на котру проєціються різноманітні соціальні та культурні форми. Як така, людська тілесність є маніфестацією культурної реальності та її унаочненням. Через тілесність культура засвідчує

себе та постає перед світом як специфікований, історично унікальний спосіб буття. Цей сенс тілесності відображається поняттям *тілесних маніфестацій культури*, які охоплюють всі тілесні вияви, котрі використовуються для виразу, трансляції та повідомлення культурних значень. При цьому культура розглядається вкрай широко – як тотожна взагалі *можливого для людини*: тому, що для людини є можливим як елемент людського існування. Культура тут дорівнює санкції на використання будь-чого як *властивого людині*, власне людського. Культура – це людина, розгорнута у спосіб буття і відтак в особливий світ, універсум. Вона – буття, похідне від людини, і одночасно – буття, котре відтворює людину та створює можливість її подальшого існування (історії).

Будь-яку соціальну практику, скажімо політику чи землеробство, можна перевести на мову тіла і представити у низці взаємозв'язаних поз, мімічних виразів, рухів, жестів, почуттів, розміреності зусиль тощо. Будь-яка суспільна колізія, відношення чи справа має свій тілесний еквівалент у вигляді положень тіла, виразів обличчя, типових чуттєвих реакцій та інших тілесних коннотатів.

По-друге, спосіб людського буття потребує собі відповідної тілесності, котра формується, навіть можна сказати "виготовляється" культурою. У цьому сенсі тіло має прагматичне значення як тілесна передумова і умова здійснення різноманітних культурних практик котрі інакше унеможливлуються. Наслідком потреби тієї чи тієї культурної ситуації у відповідному тілі стає феномен культурно специфікованої тілесної форми, або *тіло-для справи*. Тіло-для-справи – це людська тілесність, сформована для виконання виробничих, соціальних чи загалом культурних функцій і залучена в їх здійснення.

Цю якість тілесності фіксує поняття *спеціалізовані тіла* – тобто набуття людською плоттю форми, вигляду та якостей, потрібних для виконання культурно специфікованої справи (військовослужбовець, клерк офісу, землероб, актриса тощо). Ще раз підкреслимо: кожна справа вимагає собі відповідного тіла і створює його. Відтак вона може бути представлена в особливій *практиці тіла*, тобто практикуванні, задіянні певних соматичних та вітальних якостей, котрі набувають більшого розвитку, тоді як інші, навпаки, придушуються чи деформуються.

Третій сенс тілесності тісно пов'язаний з другим і відбиває ту обставину, що будь-яка людська діяльність здійснюється у суспільстві, у загальному житті людей і, отже спільності їх зусиль та процесі їх взаємовідносин. Тіло виконує тут потрібну – *комунікативну, символізуючу та ініціюючу* – функцію. Завдяки тілесності і через її засоби здійснюється процес міжлюдського спілкування (і, додамо, не тільки здійснюється емпірично за рахунок невербальних засобів комунікацій, а й сама тілесність набуває значення інтерсуб'єктивної основи людських взаємин, взаєморозуміння тощо). Другий аспект: тіло ж у своїх презентаціях символізує різні культурні значення, як от успіх, знедоленість, впевненість тощо. Нарешті, третій аспект: завдяки входженню у відповідний

флеш-імідж людина робить себе придатною для певної справи і зосереджує на ній свої сили та здібності. Існування у певному флеш-іміджі дорівнює підтриманню функціональної, фізичної, психологічної та соціальної форми для успішного виконання відповідної справи (культурної практики). Натомість, нездатність людини до необхідної тілесної специфікації різко знижує її шанси на продуктивність дій або взагалі прирікає на невдачу у виконанні справи.

Четвертий культурний сенс тілесності полягає в тому, що соматичні, вітальні, психічні потреби людини (тобто антропологічні прагнення) стають визначальним чинником організації культурної реальності та способу людського буття. Цей сенс фіксується поняттям *культурних репрезентацій тілесності* і охоплює широке коло тих вимог і обумовленостей, котрі створює тіло для структури і спрямованості людського буття. Вітальні та соматичні потреби чи особливості людини задають конфігурацію, структуру, динаміку існування людського світу, тобто культурної реальності. Наприклад, різницю соціальних станів великою мірою можна унаочнити через те, які вітальні потреби задовольняються у його умовах, а які приречені на пригнічення чи табування. У світлі цього бачення культура постає як відгук на потреби та специфіку тіла, а відтак форми культури (способи людських дій, звичаї, спрямування діяльності, речі, інститути відношень тощо) постають як репрезентації тілесності. Поняття культурних репрезентацій тілесності вказує на тіло як той чинник буття, котрий спричиняє і створює культуру, надаючи їй того чи того специфікованого вигляду. У цьому сенсі вся культурна реальність може бути розглянута як втілення сублімованої тілесності. Культурні маніфестації (вирази) тілесності не полишаються невід'ємними від безпосередніх станів плоті. Вони відокремлюються від останніх і утворюють самостійні *культурні ейдоси*, породжені людською антропологією. Це, наприклад, ейдоси чоловічого та жіночого, росту та старіння, народження та смерті, дитинства та зрілості, хвороби та здоров'я тощо. Кожен з цих *антропологічних* за своїм походженням ейдосів відокремлюється від ґрунту, на якому він виник, і починає функціонувати як самостійний культурний сенс. Так антропологічний феномен перетворюється на культурний ейдос, або символ, котрим визначається, осмислюється та розкривається зміст явищ, аніскільки не дотичних до людської плоті.

Особливий аспект культурних репрезентацій тілесності становить тіло як джерело символічних практик культури. Як приклад такої практики можна привести містику землі (систему телургічних символізацій) або містику народження (коли образи і сенси процесу народження живої істоти використовуються для метафоричного виразу змісту різноманітних процесів та явищ, котрі аніскільки не дотичні до природного світу).

Нарешті, *п'ятий сенс*, в якому тілесність залучена до культурного процесу, це буття людського тіла в якості об'єкту культурних артикуляцій та оцінок. Культура ніколи не лишається байдужою до людської тілесності. Вона означає

різними мітками різні частини тіла, органи, рухи, міміку. *Культурна семіотика тіла* має людську тілесність за об'єкт культурних визначень та символізацій. Якимсь тілесним виявам культура надає перевагу, до інших ставиться зневажливо. Це, скажімо, означення серця як втілення доброти, щирості, людяності, руки – як символу праці та влади, голови – символу розуму тощо. Тілесні рухи вітальні процеси чи окремі органи стають метафорами культурних дій або станів людини. Вся ця культурна обробка тіла утворює культурну семантику тілесності.